

УДК 316.334.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЛАКУНИ¹ СОЦІОЛОГІЇ МОРАЛІ ТА ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНИХ АСПЕКТІВ ЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМОДІЙ

Л. М. Кондратик

Львівський національний університет імені Івана Франка
lkondratyk@yahoo.co.uk

Розглянуто шляхи подолання низки методологічних, теоретичних та методичних прогалин соціології моралі в контексті застосування напрацювань цієї соціологічної субдисципліни для дослідження нормативних аспектів економічних взаємодій населення України. Обґрунтовано необхідність використання різнопланового інструментарію конкретно-соціологічних досліджень економічних взаємодій, необхідність триангуляції кількісних та якісних соціологічних методів і перспективність використання тестів на суб'єктивну надійність респондентів.

Ключові слова: соціологія моралі, межі конвенційності, економічні взаємодії.

Загальною тенденцією сучасної соціології є поглиблення її методологічної і теоретичної плюралістичності та постійне розширення предметного поля цієї науки, яке відбувається, головню завдяки розвитку теорій середнього рівня. Одним із напрямів розширення предметного поля соціології стало дослідження економічної поведінки. Загальні теоретико-методологічні засади дослідження економічної поведінки в соціології сформульовані в межах неоінституціонального напрямку, згідно з яким соціальні інститути інтерпретовано як комплекси відтворюваних соціальних практик, які на макрорівні утворюють інституційні рамки (англ. *institutional framework*) суспільства, що спрямовують дії індивідів. Відтак жодна зі сфер організованої діяльності індивідів не може бути автономною від соціальної складової.

Однією з тем, на соціологічне дослідження якої останніми десятиліттями сформувався суспільний запит, є аналіз взаємозв'язку системи нормативного регулювання та економічної поведінки. Цей суспільний запит виявляється у дедалі частішій появі цієї тематики в публічному дискурсі, що, зокрема, виражене в популяризації таких понять, як моральна економіка, економічна моральність та соціальна відповідальність бізнесу. Така перспектива потребує інтеграції, з одного боку, теоретико-методологічних засад неоінституціоналізму, адже саме завдяки цьому методологічному напрямку предметне поле соціології поширилось на соціальні

¹ Буквальне значення слова лакуна – заглиблення, впадина (від лат. *lacuna*). У переносному значенні в соціогуманітарному дискурсі це слово вперше почали вживати у лінгвістиці для позначення пробілу, пропуску в тексті або незрозумілої для читача частини тексту.

практики, які визначають економічну поведінку, та напрацювань соціології моралі, – з іншого. Водночас тенденція розвитку соціологічних теорій середнього рівня має свої закономірності: ці теорії розвиваються зовсім не симетрично і однією з найменш розвинутих теорій середнього рівня, як з'ясуємо нижче, є соціологія моралі.

Низка методологічних, теоретичних і методичних лакун у межах соціології моралі позбавляє дослідника “точки опори”, а їх заповнення стає критично необхідним кроком. Ця невідповідність є науковою проблемою, яку ми маємо на меті дослідити. Водночас плюралістичність сучасної соціології унеможливує остаточне вирішення такого типу наукових проблем. Тому ми розглянемо теоретико-методологічні прогалини соціології моралі, проаналізуємо наявні у літературі пропозиції щодо заповнення цих прогалин, а також наведемо аплікацію теоретико-методологічних засад у дослідженні економічної сфери соціальної реальності.

Прогалини соціології моралі були об'єктом аналізу таких дослідників, як А. Гоулднер, А. Тевено, Г. Батигін, І. Попова та ін. Згідно з А. Гоулднером, сама соціологія моралі є структурною лакуною в системі соціологічного знання [1]. А. Тевено писав, що “ідея взаємозв'язку світу об'єктів і моралі є “білою плямою” для соціології” [2, с. 88], а одна з найвідоміших праць російського науковця Г. Батигіна має назву “Чому неможлива соціологія моралі?”². Отже, можемо констатувати однаковість у діагностуванні цього напрямку соціологічного знання як недоопрацьованого і такого, порівняно автономний статус якого серед інших спеціальних та галузевих соціологій є винятково гіпотетичним. Як зазначив Г. Батигін, якщо соціологія моралі й існує, то вона неспівставна з соціальною стратифікацією, кримінологією, соціологією сім'ї, теорією масової комунікації та іншими галузями, кожна з яких має справу з соціальними нормами. В. Бакштановський та Ю. Согомонов наголосили, що навіть у разі порівняння з не дуже розвинутими галузями соціології, дослідження у галузі соціології моралі явно програють за ступенем проробленості й оформленості базових концептів, наукових програм, методології, різноманітних дисциплінарних аксесуарів [3].

Така ситуація є характерною як для зарубіжної, так і для вітчизняної соціології. Результати контент-аналізу публікацій українських авторів у галузі спеціальних та галузевих соціологічних теорій, виконаного В. Арбеніною, свідчать, що соціологія моралі у вітчизняній соціології є однією з найменш розвинутих і популярних спеціальних соціологічних теорій поряд з соціологією науки та соціологією праці: у представницькому соціологічному виданні України – збірнику наукових праць “Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства”, у

² Одним з аспектів проблемності соціології моралі є те, що її об'єкт настільки широкий, що збігається з визначенням об'єкта соціології як такою, а це ставить під питання виділення соціології моралі як порівняно автономної соціологічної теорії середнього рівня. Як зазначив Г. Батигін, “соціологія належить до наук про культуру в широкому сенсі, а відтак є наукою про системи моральних регуляторів. Якщо так, то соціологія загалом може бути названа соціологією моралі (чи моралей), включаючи поділ праці, закони, звичаї, моди, етикету та інші форми імперативного знання” [1].

кожній з названих галузей за 2002–2004 рр. опубліковано лише по одній статті, тоді як, наприклад, у галузі соціології молоді – 36 статей [4]. Ми проаналізуємо центральні методологічні, теоретичні та методичні проблеми соціологічного дослідження моральних норм і розглянемо можливі шляхи подолання цих проблем.

У вирішенні цього завдання скористаємось напрацюваннями російського дослідника Г. Батигіна. Як помітив науковець, причини та виміри проблемності соціології моралі передусім полягають у тому, що, “залишаючись “совістю науки”, моральна доктрина (наукова етика) виявилася витісненою (майже в психоаналітичному сенсі) за межу соціологічного розуму”. Таке витіснення частково пояснюють суперечністю, іманентно закладеною в соціологічне світосприйняття. З позиції ціннісної нейтральності дослідник не може проранжувати нормативні системи, наприклад, різних соціальних груп, а може лише описати їх: усі з них є рівноважливими для дослідника і рівнодалекими від нього. Водночас конституювання соціології як науки від початку було підпорядковане, перш за все, завданням морально-етичного плану, зокрема пошуку відповідей на питання, пов’язані з кризовими соціальними явищами у перед- та постреволюційному французькому суспільстві. Класики, творчість яких досі визначає траєкторію розвитку сучасної соціології, були тою чи іншою мірою стурбовані дезінтеграційним, деморалізаційним впливом індустріальних трансформацій у сучасних суспільствах та можливостями “реморалізації” цих суспільств. Один із засновників соціологічного позитивізму та прихильник прикладного характеру нової системи знань, О. Конт започаткував традицію асоціаністського реалізму – квазірелігійної системи уявлень, яка є симбіозом раціонального наукового й етико-морального знання. Повною мірою ця двоїстість утверджена завдяки Е. Дюркгайму, який за допомогою понять “колективна свідомість”, “аномія”, “солідарність” сформулював засади соціологічної методології, які дають досить чітку та однозначну відповідь на питання про ціннісну безсторонність чи заангажованість соціолога: діяти фахово і морально – означає діяти в інтересах колективу, сприяти його стабільності та розвитку³.

Отже, від початку конституювання соціологічного знання моральна проблематика іманентно наявна в ньому. Центральною в межах цієї проблематики була і, очевидно, залишається проблема трансформації ціннісно-нормативних систем під впливом модернізаційних процесів – від урбанізації (див., наприклад, працю Г. Зіммеля “Місто та духовне життя”) до процесів індивідуалізації та інституціоналізації ризику в сучасних суспільствах (див. працю У. Бекка “Суспільство ризику”), утвердження пост матеріалістичних цінностей (Р. Інгларт) та поширення цінностей вільного

---

³ За свідченням Н. Лумана, Е. Дюркгайм сформулював один з імперативів соціології: “принциповою метою соціології повинне бути пропонування нових форм моральної солідарності... справа соціології, відтак, не у тому, щоб дотримуватися моральних директив, а у тому, щоб створювати норми” [5, с. 28].

ринку, які призводять до конкретизації індивідуалістичних тенденцій та ставлять під сумнів соціальні й етичні основи суспільств [6].

Помічену Г. Батигіним особливість аналізу нормативних аспектів соціальної реальності усунути неможливо. “Вирішенням” цієї проблеми є саме усвідомлення науковцем вкоріненості своїх поглядів у конкретний соціальний контекст, передусім, політичний та культурний. Водночас абстрагування від конкретно-політичного виміру є непотрібним і шкідливим – соціологія тяжіє до того, аби бути прикладною наукою, і відсторонена описовість - це зовсім не те, у чому полягає покликання науковця, який дотримується веберівської етики відповідальності, особливо ж коли йдеться про настільки важливу і небайдужу кожній людині сферу соціальної реальності, як економічна. Відтак ми окреслимо межі інтелектуального дискурсу з приводу нормативних аспектів економічної поведінки. У межах такого розгляду продемонструємо, що самі методологічні засади, на яких ґрунтуються подальші наукові побудови, містять значний елемент дедуктивної відданості специфічним цінностям.

Топологія наукового поля, користуючись термінологією П. Бурдьє, у тому, що стосується взаємозв’язку системи моральних регуляторів та економічної поведінки, визначена двома полюсами, двома інтелектуальними традиціями, кожна з яких певною мірою кореспондує із соціальними практиками, які наповнювали контекст формування цих традицій чи були для їхніх творців важливим елементом референтного стану соціуму – минулого чи майбутнього⁴. Розгляд цих інтелектуальних традицій дасть нам змогу окреслити предмет соціології моралі, що у зв’язку з її надзвичайно поширеним об’єктом виявляється важливим аспектом обґрунтування порівняно автономного статусу цієї соціологічної субдисципліни. Схематизація інтелектуального дискурсу навколо моральних регуляторів економічної поведінки допомагає виокремити дві концептуальні моделі взаємозв’язку: модель, популяризовану К. Марксом, у якій система моральних регуляторів інтерпретована як залежна і похідна від економічних відносин, та модель, започатковану М. Вебером, згідно з якою система моральних регуляторів є визначальною щодо економічних відносин. Саме ці дві інтерпретації окреслюють полярні бачення змісту такого взаємозв’язку, проте, узгоджуються щодо релевантності проблематики моральних регуляторів до аналізу економічної поведінки.

Перша з цих традицій, ґрунтується на пріоритеті загальносуспільного над індивідуальним, реципрокатних моделей обміну над редистрибутивними та пересторозі щодо явища соціальної нерівності, яке розглядають не як невід’ємний і

⁴ З нашою інтерпретацією інтелектуального дискурсу навколо нормативних аспектів економічної поведінки перегукується інтерпретація В. Радаєва, який зазначив, що: “Впродовж більшої частини ХХ століття в соціальних науках йшла наполеглива боротьба між двома великими ідеологічними течіями – марксизмом і лібералізмом. Саме цим протистоянням багато в чому визначалася ситуація в економічних і соціальних науках. Фактично це була боротьба між парадигмою планового господарства і парадигмою вільного ринку, який саморегулюється” [7].

навіть системоутворювальний чинник суспільного життя, а як проблему і джерело небезпек. У межах цієї традиції, чи дискурсу, який є підстави називати комунітаристським, відображений широкий спектр теоретико-методологічних позицій: зокрема, поряд із марксистською традицією тут представлена соціальна доктрина католицької церкви з її найрадикальнішим виявом – теологією визволення, яка інтегрує ранньохристиянські егалітарні та революційні мотиви. Система нормативного регулювання притаманна референтній моделі соціуму, яка концептуалізується у межах цієї традиції у важливих рисах значною мірою є подібною до системи нормативного регулювання традиційних суспільств. Головним чинником формування системи моралі у таких суспільствах є відносна статичність соціуму, для якого характерне натуральне господарство, порівняно замкнута система соціальної мобільності, опосередкованість виробничих відносин через гомогенний колектив, такий як сільська спільнота, міська комуна, каста, цех, гільдія чи парафія.

На протилежних позиціях перебуває інтелектуальна традиція, у межах якої індивідуальне збагачення і явище соціальної нерівності не проблематизують (соціальний дарвінізм А. Смолла та Л. Гумпловича, правий реалізм Е. Бенфілда та ін.) чи проблематизують без радикальної вимоги їхнього викорінення (динамічний функціоналізм Р. Мертона, теорія конфлікту Р. Дарендорфа та ін.). Система нормативного регулювання, як і вся система суспільних відносин у референтній моделі соціуму, на яку орієнтована ця традиція, перебудовуються відповідно до принципів раціональності: відбувається звільнення від патерналістської опіки держави і спільноти та становлення абстрактних універсалістських правил ринкової поведінки. У цьому сенсі таку традицію є підстави назвати ліберально-індивідуалістичною.

Одна з найглибше опрацьованих, як і критикованих, теоретичних перспектив у межах цієї традиції є структурно-функціоналістська теорія соціальної стратифікації. Послідовники Т. Парсонса, К. Девіс і У. Мур дійшли висновку про те, що явище соціальної нерівності є загальним і необхідним: не стратифікованого, абсолютно безкласового суспільства існувати не може. Стратифікація, натомість, є функціональною необхідністю, структурою, яка стосується не конкретних індивідів та їхніх груп, а статусів, заміщуваних ними, та ролей виконуваних ними. На думку К. Девіса і У. Мура, в аналізі соціальної нерівності на увагу заслуговують такі питання: як суспільство, як система, викликає у “правильних” індивідів бажання займати “правильні місця” та як суспільство стимулює виконання “правильними людьми” відповідних функцій. Визначальним у структуруванні системи соціальної нерівності є те, що заміщення статусів у суспільстві ускладнене трьома чинниками: по-перше, деякі статуси і позиції привабливіші, ніж інші; по-друге, деякі статуси і позиції важливіші для суспільства, ніж інші; по-третє, різні соціальні статуси і позиції потребують різних здібностей, умінь і навичок. У подальшому розгляді соціальної нерівності К. Девіс і У. Мур виходили з того, що високі позиції в системі стратифікації є менш привабливими, проте важливішими для суспільства і потребують більших здібностей, знань і талантів. До того ж суспільство змушене доповнювати ці статуси

і позиції прийнятною винагородою для того, щоб індивіди прагнули зайняти їх та належно виконували свої обов'язки. Наприклад, щоб забезпечити достатню кількість лікарів у суспільстві необхідно запропонувати їм винагороди, такі як престиж та висока заробітна плата. В іншому випадку складно очікувати від людей того, що вони проведуть тривалий, складний та дорогий процес здобуття медичної освіти, а після цього обійматимуть посади, пов'язані з постійними стресами, необхідністю самовдосконалення та відповідальністю. Отже, поглиблення соціальної стратифікації – процес неunikнений, бажаний і необхідний у сучасному диференційованому суспільстві [8].

Як бачимо, структурно-функціональний аналіз соціальної нерівності, позбавлений морально-етичної проблематики, трактує нормативність як об'єкт дослідження, а не як методологічний принцип чи принцип розгортання соціальної реальності. Інакше кажучи, структурний-функціоналізм беззастережно виходить з позицій того, “як є”, консервує існуючий стан, відмовляється від соціального критицизму і не ставить питання про те, “як має бути”⁵.

Отже, обидві названі інтелектуальні традиції (солідаристськи-колективістська та ліберально-індивідуалістична) хоч і відрізняються у вихідних, аксіоматичних положеннях, проте, по-перше, узгоджуються у тому, що морально-етична проблематика є цілком релевантною до аналізу економічних трансформацій та явища соціальної нерівності, а, по-друге, дають змогу окреслити предмет дослідження соціології моралі у тому, що стосується економічної поведінки. Ним є механізми відтворення соціальних дій, практик та інститутів, які структурують соціальну реальність у площині моральне / неморальне, надаючи додаткового символічного значення актам економічної взаємодії. Безпосереднім фокусом уваги соціології моралі у тому, що стосується дослідження економічної поведінки, є механізми відтворення, ступінь поширеності, конкретний зміст і динаміка соціальних диспозицій щодо моральних норм, які регламентують економічні взаємодії та стосуються віктимізації. В економічних взаємодіях, довіри і чесності, співвідношення індивідуальних та колективних інтересів.

Г. Батигін, описуючи другу методологічну проблему, аналізує здатність самого індивіда позиціювати себе в площині моральне / неморальне і можливості емпіричного фіксування ступеня конгруентності індивіда, адже, на думку дослідника,

---

⁵ Водночас ліберально-раціоналістична інтелектуальна традиція аналізу взаємозв'язку системи нормативного регулювання та економічної поведінки не є однорідною. Наприклад, один із засновників вільноринкової моделі організації економіки та класичної ідеології лібералізму Адам Сміт є автором праці “Теорія моральних почуттів” (The Theory of Moral Sentiments, 1759), у якій детально проаналізовано співвідношення етичного та раціонально-економічного. Центральним об'єктом інтересу А. Сміта є те, як в економічній сфері поряд з індивідуалізмом та егоїзмом існує та вдосконалюється загальнолюдська моральність, що пом'якшує егоїстичні поривання підприємців. Такий, додатковий до формально-правового, контроль є вкрай необхідним, адже може утримувати підприємців від “змов проти громадськості” тоді, коли закон не ефективний.

питання конгруентності респондента є невід’ємною частиною предмета соціології моралі⁶. Дослідник дійшов висновку, що така здатність передбачає можливість розмежувати явні та латентні мотиви поведінки. Це завдання ускладнене тим, що нормативні системи витісняють латентні мотиви: за висловом Г. Батигіна, спроба розмежування явних і латентних мотивів є спробою екстерналізувати те, що неможливо екстерналізувати. Вирішення цієї проблеми ми вбачаємо в інтеграції до інструментарію конкретно-соціологічних досліджень тестів на суб’єктивну надійність, наприклад у формі перефразованих запитань у різних частинах опитувальника або ж запитань багатопланових, які акцентують увагу на фактологічних, декларативних та оціночних аспектах установок респондента. Додатковим інструментом верифікації ступеня конгруентності респондента є проведення повторних опитувань, віддалених від попереднього опитування в часі.

Третя проблема, яку помітив Г. Батигін, стосується виміру моралі, перетворення її в соціологічний факт, її емпіричного фіксування. Учений це твердження проілюстрував так: припустимо, що інструмент соціологічного опитування охоплює дві змінні: “Чи часто ви робите неморальні вчинки?” та “Чи часто вам доводиться стикатися з неморальними вчинками інших?”. Цей приклад, що ґрунтується на даних нерепрезентативного опитування в студентських групах, засвідчує складність емпіричного фіксування моральних суджень, оскільки більшу частину неморальних вчинків чинять “вони”, а “я”, зазвичай, чиню моральні вчинки (табл. 1). Автор припустив, що в інших групах розподіл не буде суттєво відрізнятися: тенденція до вищої моральності “Я” залишиться і в межах репрезентативного дослідження.

Таблиця 1

**Локус морального судження за результатами опитування студентів,
проведеного Г. Батигіним, N=137**

Чи часто трапляється так що...	Ви робите неморальні дії щодо інших?	Інші роблять неморальні дії щодо Вас?
Часто	2	93
Інколи	31	4
Зрідка	53	1
Ніколи	9	0

⁶ Як пише Г. Батигін, завдання соціології моралі полягає в раціональній реконструкції латентних установок незалежно від того, чи усвідомлює “моральний суб’єкт” свої справжні наміри.

На підставі даних Європейського соціального дослідження [9] ми вирішили верифікувати таке припущення автора, використовуючи наявний у дослідженні інструментарій, який певною мірою повторює інструментарій, застосований Г. Батигінім (табл. 2).

Таблиця 2

Локус морального судження за результатами Європейського соціального дослідження, N = 2031

Чи траплялося з Вами за останні п'ять років таке?	Вам продали не нову (таку, що вже була в користуванні) річ і швидко з'ясувалося, що ця річ зіпсована	Ви продавали річ, яку використовували раніше, та приховували всі або деякі вади цієї речі?
Траплялося	481 (23%)	118 (5,8%)
Не траплялося	939 (46%)	1586 (78%)

У нашій попередній статті ми на підставі вторинного аналізу бази даних ЄСД 2004-2005 рр. виявили, що різні соціально-демографічні групи населення по-різному причетні до неправових соціальних практик, а відтак і по-різному вважають такі практики прийнятними. Наприклад, жінки менше ніж чоловіки, люди старшого віку менше ніж молоді люди, мешканці малих населених пунктів менше ніж мешканці великих населених пунктів є схильними до неморальних чи незаконних правових практик [10]. Відштовхуючись від попередніх теоретичних міркувань спробуємо верифікувати отримані нами результати, а поряд із цим верифікувати самі ці міркування. Отже, вище підтверджено існування стійкого відхилення (англ. *bias*) у фактологічних судженнях респондентів, які стосуються соціальних дій, неприйнятних з погляду закону чи моралі: респонденти схильні зображати себе більш моральними та законослухняними, ніж їхні контрагенти в соціальних взаємодіях. З'ясуємо, чи справджується таке твердження для названих вище груп (табл. 3).

Таблиця 3

Локус морального судження за результатами Європейського соціального дослідження для окремих соціально-демографічних груп населення, N = 2031

Розподіл відповідей на питання: Чи впродовж останніх п'яти років з Вами траплялося таке			Вам продали не нову (таку, що вже була в користуванні) річ, і швидко з'ясувалося, що ця річ зіпсована?	[Ви] продали річ, яку використовували раніше, та приховали всі або деякі вади цієї речі?
			Траплялося	25,8 % (176)
Гендерні групи	Чоловіки	Траплялося	25,8 % (176)	6,7 % (46)
		Не траплялося	46,1 % (315)	76,3 % (521)
	Жінки	Траплялося	20,9 % (246)	4,5% (53)
		Не траплялося	48,5 % (571)	81,4 % (959)
Вікові групи	Респонденти віком 18–29 років	Траплялося	44,9 % (101)	15,4 % (42)
		Не траплялося	55,1 % (124)	84,6 % (230)
	Респонденти віком 30-59 років	Траплялося	32,8 % (221)	6,3 % (51)
		Не траплялося	67,2 % (452)	93,7 % (753)
	Респонденти віком 60 років і старші	Траплялося	29,9 % (146)	4 % (24)
		Не траплялося	70,1 % (342)	96 % (571)

Тип населеного пункту, в якому проживає респондент	Велике місто	Траплялося	33,6% (129)	6,8% (32)
		Не траплялося	66,4% (255)	93,2% (440)
	Передмістя або околиця великого міста	Траплялося	33,3% (8)	4% (1)
		Не траплялося	66,7% (16)	96% (24)
	Невелике місто	Траплялося	32% (147)	7,9% (43)
		Не траплялося	68% (312)	92,1% (500)
	Село	Траплялося	35,7% (195)	6,4% (42)
		Не траплялося	64,3% (351)	93,6% (616)

Як бачимо, спостереження Г. Батигіна стосовно універсальності механізму згідно з яким атрибуція себе та інших у нормативному вимірі має стійкий ухил: “я” більше відповідає нормам, ніж “інші”. Водночас помічена автором особливість дає змогу деталізувати соціальну топологію нормативного поля соціальної реальності, поглибити розуміння механізмів формування нормативних суджень. Використання цього інструменту допомагає визначати межу між прийнятним і схвалюваним, з одного боку, та неприйнятним і засуджуваним, – з іншого. Такий ухил чітко означає, що названі соціальні дії та практики, у які вони вбудовані, суспільство не сприймає загалом як прийнятні, нормальні. За умов нормативної дезінтеграції сучасних суспільств загалом і вітчизняного зокрема та прогресуючої розмитості меж прийняттого такий інструмент видається корисним і потрібним; він є одним із можливих шляхів поглибленого вивчення меж прийнятності щодо окремих соціальних дій та їх комплексів – соціальних практик.

Зазначимо, що використання самих лише кількісних методів накладає певні обмеження на дослідника. Тому украй необхідним вважаємо триангуляцію кількісних та якісних методів у дослідженні меж прийнятності щодо окремих соціальних дій та соціальних практик. Тут, очевидно, питання залежить від вибору конкретного предмета дослідження, дослідницьких завдань і обраної методології та методів дослідження⁷.

⁷ Прикладом успішного подолання можливих проблем завдяки використанню специфічної методології та методів є праця В. Зелізер “Соціальне значення грошей”. Один із розділів книги має назву “Моральні гроші”. Головна теза полягає в обґрунтуванні множинності грошей. Таке уявлення протиставлене конвенційному уявленню про гроші як про “чисте втілення засобів, яке перетворює світ в арифметичне завдання”. Гроші не є ні культурно нейтральними ні соціально анонімними, адже можуть перетворювати цінності й соціальні зв’язки в числа, квантифікувати їх, а цінності і зв’язки, відповідно, трансформують гроші, наповнюючи їх специфічним змістом та вбудовуючи в соціальні патерни, виникають цільові “ціннісно-забарвлені” гроші: призначені на благодійність, на хабар, чи на подарунок. Отже, в Зелізер цілком переконливо інтегрує поняття “мораль” у вивчення економічних взаємодій оперує – досліджує різні моралі, передбачає множинність нормативних моделей, досліджує їх у ключі постмодерністської соціології, звертається до конкурентних чи домінуючих дискурсів [11].

Зокрема, ідеться про перспективність використання фокус-групових дискусій та глибинних інтерв'ю. Одним із можливих інструментів, які можна застосовувати, наприклад, у вивченні меж конвенційності, є опрацьовані А. Тевено режими діяльності залежно від ціннісно-нормативної мотивації, яку суб'єкт використовує задля нормалізації практикованих соціальних дій і практик. Це такі режими: публічної конвенції чи “морального виправдання”, функціональний режим та режим “близькості”⁸. Режим публічної конвенції передбачає апеляцію до понять “вища цінність” та “загальне благо”, стійкі переконання та емоційну заангажованість індивіда. Функціональний режим, про який пише А. Тевено, є проміжним варіантом мотивації, що його використовують індивіди в нормалізації власних дій. Тут індивід орієнтується на досягнення прагматичної мети, яка, відповідно, може для цього індивіда мати “вищу цінність”, бути референтною цінністю, яка виправдовує конкретні дії. Режим близькості – це персоніфікована і локалізована діяльність, яка виникає як незапланований результат ознайомлення індивіда з навколишнім середовищем. Останній режим є найбільш дисфункціональним з точки зору дотримання нормативного взірця. Такий режим сам по собі формує нормативний взірець, оскільки переводить конкретні дії з розряду тих, щодо яких необхідною є рефлексія та нормалізація, у розряд тих, які відтворюються через механізм засвоєння фонових очікувань. Перевага функціонального режиму та режиму близькості у рефлексії індивідів з приводу тінювих соціальних практик сигналізує процес “вростання” цих практик у ціннісно-нормативну систему суспільства та “примирення” з нею [2, с. 101-102].

Отже, по-перше, поважна інтелектуальна традиція легітимізує соціологічне дослідження нормативних аспектів і чинників економічної поведінки. По-друге, таке вивчення неминує мало б спиратися на напрацювання соціології моралі, яка, втім вирізняється низкою методологічних, теоретичних та методичних лакун, центральними з яких є: неминуча нормативна заангажованість дослідника, яка унеможлиблює об'єктивне дослідження нормативної сфери; проблемність з'ясування ступеня конгруентності респондента; проблемність емпіричної фіксації нормативних суджень загалом. Напрямами заповнення прогалін є: по-перше, використання різнопланового інструментарію конкретно-соціологічних досліджень; по-друге, триангуляція кількісних та якісних соціологічних методів; по-третє, використання тестів на суб'єктивну надійність респондентів. Наукові пошуки у цьому напрямі могли б стати фундаментальними, тобто такими, які через емпіричне дослідження збагачують науку на теоретичному, вищому за абстракцією рівні.

---

⁸ Певною мірою співзвучним з цією класифікацією є веберівська класифікація соціальних дій, а також концептуальний поділ на “високу мораль” та “щоденну мораль”, запропонований Й. Бергманом та Т. Лукманом [12].

1. *Батыгин Г.* Как невозможна социология морали. Доступне на: http://d.theupload.info/download/uv459g6t45rvcekgpyshbt951p3c7zds/batygin_g_s_kak_nevozmozhna_sociologija_morali.txt 12.03.07.
2. *Тевено А.* Какой дорогой идти? Моральная сложность “обустроенного” человечества // Журн. социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 3. – С. 84 - 111.
3. *Бахитановський В., Согомонов Ю.* Социология морали: нормативно-ценностные системы. – М.: Алтейя, – 2003.
4. *Арбеніна В.* Сучасний стан української соціології у дзеркалі “Харківських соціологічних читань” // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: 36. наук. праць. – Харків: ВЦ ХНУ, 2005. – С. 268-276.
5. *Luhmann N.* The sociology of the moral and ethics // *International sociology*. – 1996. – Vol. 11 (1). – P. 27-36.
6. *Bauman Z.* Liquid Modernity. – Polity Press, – 2000.
7. *Радаев В.* Экономико-социологическая альтернатива Карла Поланьи // *Экон. социология*. – 2004. – Т. 5. – № 5. – С. 20 - 34.
8. *Davis K., Moore W.* Some principles of stratification // *American sociological review*. – 1945. – Vol. 10. – Pp. 242-249.
9. R. Jowell and the Central Co-ordinating Team, *European Social Survey 2004/2005: Technical Report*. L., 2005;
10. *Демків О. Б., Кондратик Л. М.* Регіональна специфіка меж конвенційності соціальних практик в економічній сфері у сучасному українському суспільстві // “Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності”. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Луганськ, 2007. – С. 326-344.
11. *Зелизер В.* Создание множественных денег // *Эконом. социология*. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 58-72.
12. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.

METHODOLOGICAL AND THEORETICAL LACUNAS OF THE SOCIOLOGY OF MORALITY AND EMPIRICAL STUDY OF THE NORMATIVE ASPECTS OF THE ECONOMIC INTERACTIONS

L. M. Kondratyk

Ivan Franko National University of Lviv

lkondratyk@yahoo.co.uk

The article analyzes the possible ways to overcome a number of theoretical and methodological problems of the sociology of morality in the context of the study of the normative aspects of the economic interactions of the population of contemporary Ukraine. Author underlines the prospects of the application of the wide range of quantitative and qualitative sociological methods in the study of the normative aspects of the economic interactions.

Key words: sociology of morality, borders of conventions, economic interactions.

Стаття надійшла до редколегії 22.11.2007

Прийнята до друку 24.01.2008

*Організаційний вимір
сучасних суспільств*

*Organizational Dimensions
of Contemporary Societies*